

Professionalització de les dones a la ràdio: les baules d'una cadena (1939-1960)¹

Susanna Tavera

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història i Arqueologia
Carrer de Montalegre, 6
08001 Barcelona
stavera@ub.edu

RESUM: El present assaig analitza el paper que les dones tingueren en la consolidació i el desenvolupament de la ràdio barcelonina durant una etapa concreta del franquisme: la dels anys 1940-1950. Utilitzant com a marc de referència l'evolució de la ràdio en aquestes dècades, l'article estudia la participació femenina en el mitjà radiofònic i posa en relleu el procés de professionalització radiofònica de les dones i les aportacions de locutores i actrius radiofòniques en la consolidació d'un model cultural de comunicació de masses que s'assentà en les dècades posteriors.

PARAULES CLAU: franquisme, dones, Ràdio, Barcelona, sociologia de la comunicació.

¹ Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc del projecte de recerca d'I+D+I «Les bases culturals del canvi cultural a Espanya, 1960-1975», 2015-2018 del Programa Estatal de Investigación, Desarrollo e Innovación, AHR201, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Respon a una vinculació personal i familiar amb el tema estudiat i per aquest motiu algunes dades no tenen les degudes referències bibliogràfiques. Obeeixen a una memòria formada en els anys en què s'escoltava la ràdio sense descans del matí a la nit. En alguns casos, les fonts han estat amistoses converses que no tenien l'estatus d'una entrevista formal i per les quals manifesto el meu agraïment a amics i companys.

TAVERA, Susanna (2017), «Professionalització de les dones a la ràdio: les baules d'una cadena (1939-1960)». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 20, 13-39. ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles2017.20.1001. Data de recepció: 6/4/2017. Data d'acceptació: 4/5/2017.

Professionalisation of women on the radio:
forging new links in a radio station (1939-1960)

ABSTRACT: This essay analyses the role played by women in the consolidation and development of Barcelona radio during a particular period of Francoism, namely 1940-1950. Using the evolution of radio in those decades as a frame of reference, the paper examines the participation of women in radio, emphasising the process of their professionalisation and their contributions as presenters and actors in the consolidation of a cultural model of mass communication that was to become firmly established in subsequent decades.

KEYWORDS: Francoism, women, radio, Barcelona, sociology of communication.

És gairebé un fet comú la importància que la ràdio tingué després de la Guerra Civil i, especialment, durant les primeres dècades del franquisme. Des de perspectives científicament diferenciades però amb avaluacions coincidents, la història i la sociologia de la comunicació han assenyalat que en la fosca i tèrbola Espanya de la repressió, l'autarquia i la postguerra, la ràdio va ampliar les seves funcions més comunes com a element clau de la comunicació de masses i com a mitjà de transmissió ideològica, política i cultural sota el règim feixista.² Paradoxalment i sense la possibilitat d'un accés democràtic al conjunt de mitjans culturals, els mitjans radiofònics van ampliar a partir de la immediata postguerra les possibilitats d'una finestra cultural oberta per pal·liar els efectes d'una realitat miserable, insolvent i políticament limitada als instruments de control ideològic totalita-

² Vegeu el tractament que Raymond Williams fa de l'audiència radiofònica en el context d'una comunicació de masses l'abast de la qual s'ha multiplicat des de les darreries del segle XVIII pel pas de la impremta al cine, la ràdio o la televisió (RAYMOND WILLIAMS, *Cultura i societat (1780-1950)* [1958], Barcelona, Laia, 1974, p. 437-451).

ri.³ Globalment, aquestes característiques han estat ratificades des de la literatura, el cinema, la ràdio mateixa i des de la història o, principalment, des del testimoni dels que varen ser els protagonistes d'un període sovint descrit com un «temps de ràdio».⁴ El model cultural de la radiodifusió a les dècades de 1940-1950 va ser molt simple i alhora dramàtic, si considerem els seus inicis. Primer van haver uns anys en els quals la programació va estar al servei directe de les institucions polítiques feixistes, que havien arrasat els valors de la cultura democràtica de Catalunya autònoma i també els de la ràdio de la República i la Guerra Civil. A continuació, uns anys en els quals la cerca de la normalitat radiofònica no aconseguí sobrepassar els valors d'una programació que aquí anomenarem d'entreteniment i d'oci i, si de cas, la cura dels valors institucionals de l'Estat en el cas de l'emissora pública Radio Nacional de España en Barcelona (en endavant, Ràdio Nacional a Barcelona).

Tot i l'interès que les transformacions de la ràdio assoliren en aquells anys 1940, el contingut d'aquest treball no apunta vers una mera evolució de la seva història.⁵ Història i ràdio, les realitats tot just esmentades, aquí sols són el marc d'una indagació centrada en els canvis culturals que l'anomenada ràdio *femínapotencià* (aquest va

3 Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN, *Historia y comunicación social*, Madrid, Alianza, 1985, p. 227 i seg.

4 Aquesta denominació escau especialment aquí, tot i que la prenc de la utilitzada per Joan MUNSÓ CABÚS referint-se a un període molt posterior, el de la Cadena Catalana durant la Transició (*Temps de ràdio*, Barcelona, Esfera de los Libros, 2006). «Temps de ràdio» també va ser el títol de l'exposició organitzada al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona per la Cadena SER el 1999-2000 amb motiu del setanta-cinquè aniversari de la creació de Ràdio Barcelona. Vegeu així mateix, tot i que no pas centrat a Catalunya, Lorenzo DÍAZ, *Años de radio: recuerdos y semblanza de los protagonistas del dial*, Madrid, Temas de Hoy, 1998. I del mateix autor, *La radio en España, 1923-1999*, Madrid, Alianza, 1992. També ÀNGEL FAUS BELAU, *La radio en España (1896-1977). Una historia documental*, Madrid, Taurus, 2007.

5 Vegeu el paper primerenc que en aquest terreny va tenir Rosa FRANQUET, *Història de la radiodifusió a Catalunya: del naixement al franquisme*, Barcelona, Edicions 62, 1986.

ser el títol d'un programa de Ràdio Barcelona i aquí ho he utilitzat com a sinònim de radio femenina). En conseqüència, el treball tracta aquestes mudances i les seves protagonistes com si fossin les baules d'una cadena i se centra, sobretot, en les seves contribucions a la professionalització radiofònica de les dones. L'objectiu no és una història de la ràdio deslligada de la sociologia cultural, una perspectiva sovint ignorada tant des de la història de la radiodifusió com des de la participació de les dones en la seva evolució, tot i que contemplar-la hauria esclarit el paper de la ràdio en la construcció i les dinàmiques de gènere en el període.⁶ Analitzarem el paper que les dones tingueren en la consolidació i el desenvolupament de la ràdio barcelonina des de la perspectiva sociològica i durant una etapa concreta del franquisme: la dels anys 1940-1950

La primerenca professionalització de les dones com a locutores i periodistes responsables dels primers magazins va ser una de les característiques de la implantació de la ràdio catalana a les dècades dels anys 1920-1936 i, així mateix, una de les manifestacions de la modernització cultural d'aquella societat.⁷ El procés no va ser interromput durant la Guerra Civil i, tal com ja s'ha assenyalat, «l'exèrcit femení de les ones republicanes» se sumà a la contesa «informant, entretenant i fent propaganda».⁸ En efecte, les dones no varen desaparèixer

6 Són els testimonis periodístics els que han assenyalat que «la ràdio femenina dels anys 30, són l'embrió del que avui és aquest mitjà». Vegeu Ramon IGLESIAS, «El cromosoma de la ràdio», *La Vanguardia*, edició de Girona, 23-1-2009, p. 5.

7 Per a aquesta funció pionera, vegeu Sílvia ESPINOSA, *Les locutores de ràdio a Catalunya, 1924-1939*, tesi doctoral, UAB, disponible en línia a <http://www.tdx.cat/TDX-0331109-152709> (consulta: febrer 2017). De la mateixa autora, *Dones de ràdio*, Barcelona, Albertí, 2014; «Cuando María Cinta Balagué radió el primer magazine», *Historia y Comunicación Social*, vol. 18, núm. 1, 2013, p. 157-167, i, per acabar, «En femenino y singular: la mujer en la radio española desde los "felicis años veinte" hasta el final de la Guerra Civil», *Arenal* (Universidad de Granada), vol. 23, núm. 1, p. 5-34, disponible en línia a <http://revistaseug.ugr.es/index.php/arenal/issue/view/332/showToc>.

8 Ramon IGLESIAS, «El cromosoma de la ràdio», p. 5.

a una ràdio esdevinguda instrument de guerra i, com a tal, profundament ideològica i masculinitzada: ni de les emissores republicanes ni, de Radio Nacional de España, l'emissora creada a Salamanca el gener del 1937.⁹ La presència radiofònica de les dones s'incrementà durant la postguerra, malgrat les dificultats que la derrota republicana generà i el control polític que la construcció de l'Estat nacional-socialista imposà a les emissores de ràdio i a la seva programació quotidiana. El que les dones de ràdio no tornaren a tenir va ser el que podríem anomenar autonomia professional o la funció d'editores dels seus propis programes o magazins, que molts anys després s'han recuperat i encara avui són una veritable novetat de la ràdio catalana. Cal recordar aquí la forma en què dones de la ràdio catalana republicana, com Rosalia Rovira, de Ràdio Associació de Catalunya, varen ser apartades de la seva professió i hagueren d'improvisar solucions d'urgència per a un futur totalment incert.¹⁰ Els professio-

9 Daniel ARASA, *La batalla de las ondas en la Guerra Civil española*, Maçanet de la Selva, Gregal, 2015; José Emilio PÉREZ MARTÍNEZ, «Las mujeres en la radio española del siglo XX», *Arenal* (Universidad de Granada), vol. 23, núm. 1, p. 35-58; Joan MUNSÓ CABÚS, *Apuntes para una historia de Radio Nacional de España en Barcelona*, Barcelona, Gabinet de Prensa de Radio Nacional de España, [1978]; Jesús OROZCO GALINDO, *Radio Nacional de España: nacida para ganar una guerra*, Madrid, Manuscritos, 2009. Per acabar, vegeu la secció «La radio i el cine durant la República i la Guerra», formada pels treballs de Sílvia Espinosa, Santos Zunzunegui i José María Caparrós dins de Manuel Tuñón de LARA (dir.), *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, vol. II, *España (1931-1939)*, Bilbao, Servicio Editorial del País Vasco, [1990]. Vegeu també Carmelo GARI-TAONANDIA, *La radio en España, 1923-1939 (De altavoz musical a arma de propaganda)*, Bilbao, Universidad del País Vasco / Siglo XXI, [1988], i Lorenzo DÍAZ, *La radio en España*.

10 Entre molts d'altres, l'exemple de «la locutora Rosalia Rovira está anunciando un disco en catalán cuando es interrumpida. A partir de aquel momento *Radio Asociación de Cataluña hablaría ya para siempre el lenguaje Nacional, de que Barcelona era nuestra*» (*Radio Nacional*, núm. 21, 2-4-1929, disponible en línia a <http://www.google.es/search?ie=UTF-8&oe=UTF-8&sourceid=navclient&gfns=1&q=Rosalia+Rovira,+Ràdio+Associació>, consultat el gener del 2016). Vegeu també Teodor GARRIGA, *La meua vida i Ràdio Associació de Catalunya*, Barcelona, Proa, 1998; Josep Maria FIGUERAS (ed.), *Veus de l'exili: 20 testimonis de la diàspora catalana*, Valls, Cossetània, 2007, p. 81-87.

nals d'una emissora ocupada, confiscada i castellanitzada com Radio España de Barcelona, EAJ15, la successora de Ràdio Associació de Catalunya, parlaven molts anys després dels problemes que deixà enrere el desmantellament polític de la radiodifusió anterior a la Guerra: hagueren d'inventar-se el contingut de les emissions de dalt a baix i, igualment, cercar nous professionals avesats a parlar sense accent català, que fins i tot les mateixes emissores van formar mitjançant l'organització de curssets, oposicions i concursos públics.¹¹ No és sobrer recordar que aquests testimonis també afegien els maldecaps quotidians amb què tots ells, gent fins i tot afí al règim franquista, hagueren d'enfrontar-se individualment.¹²

Prop dels receptors, fidels oients

La victòria del 1939 atorgà a la Falange Española les funcions de censura damunt els programes de totes les emissores de ràdio i alhora promocionà Radio Nacional de España com a única emissora oficial facultada per emetre informatius, els *diarios hablados* que substituïren els *partes* de guerra, tot menystenint la capacitat informativa de les emissores privades que, de manera coercitiva, havien de difon-

¹¹ El testimoni és d'Alberto Nadal (Barcelona, juny 2010). Pel que fa als concursos, vegeu Juana GINZO i Luis RODRÍGUEZ OLIVARES, *Mis días de radio. La España de los 50 a través de las ondas*, Madrid, Temas de Hoy, 2004. Per a les oposicions que organitzà el 1939-1940 Radio España, vegeu *La ràdio a Catalunya*, vol. 2, un programa escrit per Joan Munso Cabús, emès per Ràdio 4 el 10 de gener de 2012 en ocasió del seu desè aniversari, disponible en línia a http://mvod.lvlt.rtve.es/resources/TE_SMEMOTE/mp3/5 i consultat el gener del 2017. Pel que fa als anomenats concursos de locució, vegeu Montserrat CARULLA, *El record és un pont al passat. Memòries de l'actriu, la dona i la nena*, Barcelona, Ara Llibres, 2013. Per a Radio España i la seva antecessora, Ràdio Associació, vegeu José Manuel SALLAS, *50 años de EAJ15: Ràdio Associació de Catalunya / Radio España de Barcelona*, Barcelona, Picazo, 1980.

¹² Vegeu *supra* Alberto Nadal.

dre'ls. Als anys posteriors al 1940, el control polític del sistema radiofònic, incloent-hi el del seu personal, va ser, a més, paral·lel a una generalització del tipus de programes que es difonien. A les tardes, la franja horària —com veurem— preferida per les dones i que les demandes de les firmes anunciants ajudaren a consolidar com a *prime time* (Radio Nacional no emetia llavors publicitat i, per tant, restava al marge de la pressió comercial, però no del model generalitzador), es radiaven serials, consultoris i discos sol·licitats de manera independent o en connexió amb altres ràdios afins, com ara les de la Cadena SER. Els migdies, una franja també de preferència femenina, eren per a les notícies i per a contes infantils que, com la popular sèrie *Tambor*, de Matias Guiu, a Ràdio Barcelona, sentia la canalla mentre dinava. L'hora del sopar, en canvi, era per a *Cascabel*, d'Emilio Costa Ugeda, a Radio España.¹³ Els concursos de cara al públic i el radioteatre es programaven sobretot per a després el sopar, quan l'audiència era més aviat familiar. I, finalment, els programes de temàtica local o regional, les emissions de programes d'humor, de cine o d'espectacles, es distribuïen de manera fortuïta al capvespre o a la resta del dia, amb l'excepció de les retransmissions esportives, fonamentalment futbolístiques, i els programes de temàtica religiosa, que, com la retransmissió de la Santa Missa, s'emetien els diumenges.¹⁴

Per motius molt amplis i sociològicament complexos, la programació va «recrear» des de mitjan dècada del 1940 els espais anomenats femenins, que recuperaren aquells que, en un format menys obert i més «convencional», per tant, ja havien donat cabuda a temes culturals abans de la Guerra Civil.¹⁵ Però, en general, els calia allu-

13 Armand BALSEBRE, *La entrevista en radio, televisión y prensa*, Madrid, Cátedra, 1998, p. 195. Pel que fa a Ràdio Barcelona en concret, vegeu ROSA FRANQUET, *Ràdio Barcelona, 70 anys d'història, 1924-1994*, Barcelona, Col·legi de Periodistes, 1994.

14 Pel que fa a la distribució de les franges horàries, agraeixo la informació facilitada per Armand Balsebre en diferents converses.

15 El format convencional es fonamenta en la naturalesa del que Sílvia Espinosa de-

nyar-se del cànon alligador establert el 1924 per Joaquín Arrarás, llavors un col·laborador de Ràdio Barcelona i després, un cop acabada la Guerra Civil, un historiador destacat del franquisme i un reconegut partidari del règim.¹⁶ A la postguerra, l'especificitat dels programes anomenats de ràdio femina es concentrà en «moda, bellesa, cuina», temes als quals sovint s'incorporava «un conte pels nens» o «una cançó pels avis». En un principi volien superar l'apatia dels programes dels anys 1939-1943, fonamentalment centrats en conferències, efemèrides franquistes i emissions sobre les institucions del règim i, en especial, la Falange i la Sección Femenina.¹⁷ Molt innovadora resultà, per tant, la recuperació dels consultoris femenins: el 1945, la del «Consultorio Femenino y de Belleza Eupartol», de Montserrat Fortuny, a Radio España, i a continuació, el 1947, l'emissió a Ràdio Barcelona del d'Elena Francis, de nova creació. Es constata així que des del final de la Guerra la ràdio tingué una audiència formada majoritàriament per dones de diferents sectors socials i que des de mitjan dècada del 1940 es tractà de fidelitzar-la amb uns programes que eren «de tot un xic» i en què col·laboraven patrocinadors publicitaris que difonien els avantatges de productes d'ampli consum domèstic.¹⁸ Conscient d'aquestes realitats, el règim tractà de compassar-ho tot, les predileccions de les dones i les de les firmes

fineix com a «conferències adoctrinadores». Per exemple, el 1924 i a Ràdio Barcelona, unes primerenques *Charlas para la mujer* del periodista Joaquín Arrarás, omés endavant -les contribucions de Maria Cinta Balagué a la mateixa emissora. Vegeu Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 31-36, i de la mateixa autora, «Cuando María Cinta Balagué».

¹⁶ Vegeu *Aunamendi Eusko Entziklopedia*, disponible en línia a <http://www.eusko-media.org/aunamendi/4654> i consultada el març de 2017, i també Sílvia ESPINOSA, «Cuando María Cinta Balagué», p. 159-160.

¹⁷ Juana GINZO i Luis RODRÍGUEZ OLIVARES, *Mis días de radio*, p. 97. Vegeu també BALSEBRE, *op. cit.*, entre altres p. 34 i seg.

¹⁸ Gérard IMBERT, *Elena Francis, un consultorio para la transición. Contribución al estudio de los simulacros de masas*, Barcelona, Península, 1982, p. 30 i seg.

patrocinadores més sòlides i assídues.¹⁹ El resultat va ser la limitada superació de l'avorrit format radiofònic de la postguerra immediata (com hem vist, conferències i comunicats polítics de les institucions i corporacions franquistes, així com xerrades religioses) i substituir-lo per una ràdio d'entreteniment i oci amb un sostre cultural molt limitat i sovint dissenyada com a fugida d'un medi social amb carències de tot tipus.²⁰

L'orientació i el contingut de les decisions que es potenciaren no eren, però, políticament innocents, i encara menys en temes de gènere. Tot i que aquest tema és sovint tractat des de la nostàlgia, s'ha de reconèixer que la importància atorgada pel franquisme a la ràdio derivava de la seva inclusió en l'aparell ideològic d'un estat totalitari que havia d'exercir compulsivament la seva autoritat damunt classes i grups socials considerats subalterns. En efecte, ja s'ha assenyalat que la ràdio fonamentà els inicis de la seva expansió en el desenvolupament de la indústria elèctrica i la implementació de novadors mecanismes emissors i aparells receptors.²¹ Des del 1924 els serveis radiofònics s'havien dirigit a les classes benestants, però el franquisme, en lloc d'afavorir l'oci d'aquestes classes, va inclinar-se pel proselitisme propagandístic d'un mitjà que era a l'abast de tota la societat, especialment dels sectors socials menys afavorits i, per descomptat, de les dones. En el cas de la majoria de les dones, la ràdio era l'única que podia oferir un consum compatible amb les feines domèstiques i amb el compliment dels papers assignats per les relacions de gènere com a esposes submises, mares de família exemplars i àngels de la llar modèlics. En efecte, els primers professionals de la ràdio s'havien

19 Juan VIÑAS BONA, *La radio por dentro*, n. 9.

20 Vegeu BALSEBRE, *op. cit.*, cap. 2, p. 209 i seg.

21 Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN, *Historia y comunicación social*, p. 227. Vegeu així mateix Susanna TAVERA, «Els orígens del discurs identitari de gènere a Catalunya», a Jordi CASASSAS (coord.), *Les identitats a la Catalunya contemporània*, Barcelona, Galerada, 2009, p. 497 i seg.

dirigit a les famílies, però de seguida s'adonaren que les dones constituïen un públic oient insubstituïble i immillorable, i cercaren, per tant, el seu suport actiu. La literata catalanista, activista i feminista Carme Karr havia reconegut a principis del segle xx que llegir i, per tant, escriure eren activitats per «a l'hora del repòs [...] quan les feyneres [havien] enllestit tot el soroll de vaixel·la i argenteria».²² Uns anys més tard, l'augment en el consum de ràdio ja havia mostrat que escoltar-la era, en canvi, compatible amb les feines de la llar i que oferia avantatges clars a dones de tota condició. Segons un article de Maria Cinta Balagué publicat el 1927 a la revista *Ràdio Lot*, «a les mestresses de casa [la ràdio] li va trameten ço que passa pel defora [...] mentre Pompadour l'assebenta de les Modes i Georgette li explica temes útils, i en Toresky amb el Míliu fa riure els fillets que la volten, i mentre escolta embadalida els diàlegs González-Miret o algun conte, o el Quintet li fa sentir alguna escollida composició [...] ella és a casa seva».²³

Tot i la indubtable importància que els programes adreçats específicament a les dones tingueren en la consolidació i fidelització de les primeres audiències radiofòniques del franquisme, aquesta suposició comporta certa artificialitat sociològica, ja que no disposem d'estudis d'audiència (que no arribaren fins a l'any 1968, quan començà a aplicar-se l'anomenat *estudio general de medios* (EGM), encara vigent avui.²⁴ Sí que sabem, en canvi, l'abast de les transformacions experimentades per l'audiència en els anys immediats a l'acabament de la guerra: la ràdio ja arribava a audiències més aviat populars i era sentida per dones, que eren la seva audiència més assídua, independentment de les franges horàries que es consideressin.

22 Xenia, «Carta oberta endreçada a n'el *Glossador de La Veu de Catalunya: Xenius*», *Juventut*, vol. VII, núm. 344, 13-9-1906, p. 584-585.

23 Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 37.

24 Vegeu BALSEBRE, *op. cit.*, p. 409-411.

No cal introduir aquí, doncs, el concepte de segmentació de l'audiència, utilitzat pels mateixos professionals de la ràdio per referir-se a anys posteriors i establir que la seva manca en les dècades estudiades aquí comportà un predomini de les dones en les audiències radiofòniques.²⁵ En efecte, l'existència d'una audiència poc segmentada generalitzà una programació pensada per a un públic molt ampli en el qual les dones eren una destacada majoria, i és aquest fet el que explica l'evolució cultural de la ràdio d'aquelles dues dècades.²⁶ En efecte, els serials —la novetat importada de la ràdio argentina a mitjan anys 1940— eren un producte d'entreteniment que fins a la dècada del 1970 va ocupar bona part de les tardes, que compartia amb els populars «discos solicitados» principalment a les emissores comercials.²⁷ Aquella era una ràdio de «serials, concursos i consultoris» i, per una derivació familiar molt central en la sociologia radiofònica del franquisme, també de programes infantils de caràcter benèfic.²⁸ Aquests darrers també eren una recuperació, ja que havien estat una invenció de la ràdio catalana dels anys 1930, amb els populars i inseparables Toresky i Mlíu a Ràdio Barcelona, i tenien igualment assegurat un grapat de dones oients que fins i tot acompanyaven els seus fills als estudis radiofònics o als teatres des dels quals es radiaven. Cal recordar que espais tan populars com la «Campanya dels senyors Dalmau —Emili Fàbregas— i Viñas», iniciada el 1949 a Ràdio Nacional a Barcelona, radiaven intervencions lliures de nens i nenes que, com a improvisats rapsodes i cantants, acudien amb les seves mares a dipositar el seu donatiu al Teatre de la Caixa de Jubilacions, des d'on es radiava el programa.²⁹ El manteniment del consum feme-

25 *Chequeo a la radio de Cataluña. Jornadas sobre radiodifusión*, Barcelona, Línea, 1980, p. 3 i seg.

26 Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 31 i seg.

27 Juan MUNSÓ CABÚS, *40 años de radio 1940-1980*, Barcelona, Picazo, 1980, p. 92 i seg.

28 Ángel FAUS BELAU, *La radio en España (1896-1977)*, p. 800 i seg.

29 *Ibidem*, p. 114-117.

ní de ràdio era igualment determinant, com ja hem vist, per a l'equilibri entre serials i franges musicals, que era característic a la programació de Ràdio Miramar de Barcelona —abans Ràdio Badalona, l'emissora de la costa, traslladada a Barcelona el 1941—. ³⁰ Era el que les dones i mares de família escoltaven a les tardes mentre cosien i el que antecedia els concursos de cara al públic, que potser escoltaven amb menys assiduitat perquè al capvespre les feines del sopar continuaven ocupant-les. ³¹

Hem vist que és difícil calcular l'abast quantitatiu d'aquesta audiència i que, de fet, no disposem de dades clares ni tan sols sobre el nombre d'aparells de ràdio que existien a Barcelona el 1939 quan va acabar la Guerra. Podem concloure, primer, que, segons la recaptació de l'impost corresponent als receptors en funcionament, en acabar la Guerra Civil existien a tot Espanya un milió d'aparells de ràdio. Tot i que foren temps de destrucció material, una part important podia atribuir-se a la capital catalana, ja que en els dos bàndols combatents, i per motius ben diversos, si no oposats, s'havien recollit receptors durant els darrers mesos de la Guerra. En segon lloc, també és evident la incertesa del ritme amb què les malmeses economies familiars dels anys 1939-1945 varen poder permetre's la compra d'un aparell de ràdio. Cal recordar, però, que en aquells moments també s'incrementaren les prestacions i el nombre d'oients dels rudimentaris aparells de galena de fabricació més o menys *amateur*. ³² En con-

³⁰ *La ràdio a Catalunya*, núm. 7, 21-2-2012, disponible en línia a http://mvod.lvlt.rtv.es/resources/TE_SMEMOTE/mp3/4/8/. Vegeu també Maria Lluïsa ANTON i Enric JULIANA, *50 anys de ràdio a Badalona: L'emissora de la costa, la ràdio que se'n va anar*, Badalona, Monografies del Museu de Badalona, 1984.

³¹ Vegeu el testimoni de la periodista Maruja Torres sobre el Raval, el barri on va créixer i on no endollar la ràdio era un senyal d'oposició política, a <http://www.udel.edu/leipzig/041199/elai01199.html>, consultat el II-2013.

³² Testimoni familiar sentit a bastament al llarg de molts anys per Susana Tavera García.

clusió, l'avaluació de les dones dins l'audiència radiofònica ha de fer-se de manera indirecta en funció de la demografia barcelonina d'aquells mateixos anys. El 1940 la població de Barcelona sobrepassava lleument el milió d'habitants (1.081.000 hab.) i havia augmentat clarament per primer cop en l'etapa de la postguerra deu anys més tard (1.280.176 quan finalitzava el 1950). Si el nombre de dones estava lleugerament per sobre del d'homes (entre el 93,5% i el 78,7% d'homes per cada 100 dones en tots els grups d'edat), podem pensar que les dones oients podien estar aproximadament per sobre de les 500.000, i aquestes formaven una part destacada, si no la més destacada, de l'audiència d'aquells anys de la postguerra.³³ En resum, la ràdio dels anys 1940-1950 arribava a un nombre de llars important i s'adreçava a un públic definit en termes familiars, del qual les dones constituïen una part important com a principals gestores de la vida i la cultura familiars. La voluntat d'assegurar el consum de ràdio havia atribuït des dels inicis d'aquest mitjà un paper actiu a les dones, sobretot les de les classes altes, com a oients gairebé perfectes. El franquisme va significar allunyar-se d'aquest cànon cultural i donà a la ràdio un caràcter popular capaç de contrarestar l'enuig col·lectiu de la postguerra fins a transformar-la en una ràdio global, que no diferenciés gaire entre homes i dones, en una entelèquia acceptada àmpliament. Les dones escoltaven la ràdio tothora i no feien gaires distincions segons si la programació estava adreçada explícitament a elles o no.³⁴

33 Ajuntament de Barcelona, Departament d'Estadística. Font: INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (INE), *Censos, padrones y rectificaciones padronales*, dades dels censos corresponents facilitats per l'INE a l'IDESCAT, disponibles en línia a <http://www.idescat.cat/emex/?id=080193&clang=es>, consultat el gener del 2017. Vegeu la relació entre dones i homes a Anna CABRÉ i Isabel PUJADAS, «La població: immigració i explosió demogràfica», a Jordi NADAL (dir.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània. S. XX: població, agricultura i energia*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 13-128.

34 *Chequeo a la radio de Catalunya*, p. 59-60 i 81.

A prop del micròfon, professionals amatents

Des dels inicis de la ràdio catalana, les dones també varen estar àmpliament representades en aquesta banda de les ondes, la dels micròfons, com a locutores i editores dels programes que presentaven. L'increment progressiu de l'escolarització de les noies, l'ampliació de la seva presència en el mercat del treball remunerat i la consolidació de les professions anomenades femenines, varen ser els elements que afavoriren aquest fenomen característic de la societat de masses. I, en efecte, la incorporació de les dones als estudis radiofònics va ser significativa durant la dictadura de Primo de Rivera i no es va interrompre ni durant la República ni durant la Guerra Civil. Però la ràdio, que des del 1924 havia incorporat activament el treball de les dones, oferí al règim franquista una font de normalització social, tot i que amb ella les dones varen perdre la capacitat d'editar els seus programes. Aquest efecte va ser paradoxal perquè la presència radiofònica de les dones anà incrementant-se després de la derrota republicana, així com en el pas dels anys 1940 als anys 1950, però alhora el règim franquista obrí i ratificà amb el *Fuero del Trabajo* (1938) la submissió domèstica de les dones i, en darrer terme, el seu allunyament del mercat del treball retribuït.³⁵ Durant el franquisme, treballar fora de casa sols era propi de les dones de la classe obrera, les quals, a més i segons el seu discurs teòric, contradeien el model ideològic.

Col·locar-les al micròfon llegint el que altres escrivien era, per tant, una manera de contrarestar la paradoxa. I, per dur a terme

35 Ignacio SERRANO Y SERRANO, *El Fuero del Trabajo: Doctrina y comentario*, Valladolid, 1939, p. 11-12. Vegeu també Joaquín GARRIGUES, *Tres conferencias en Italia sobre el «Fuero del Trabajo»*, Madrid, Sección de Estudios y Publicaciones del Ministerio de Organización y Acción Sindical, 1939; *La revolución en marcha. Un año del «Fuero del Trabajo»: 9-III-1938 – 9-III-1939*, Madrid, 1939; Susanna TAVERA, «Els hi quedava la paraula: derrota, exili i memòria, 1939-1975», a David GUINARD (ed.), *Dona, Guerra Civil i franquisme*, Palma, Documenta Balear, 2011, p. 67-92.

aquesta estratègia, la incorporació de les dones als mitjans radiofònics s'instrumentalitzà a diferents nivells i de diverses maneres, l'abast de les quals s'incrementà al llarg d'aquest període. En l'organització interna, varen treballar com a mecanògrafes, secretàries, telefonistes, muntadores musicals i, molt excepcionalment, com a guionistes. A la redacció de Ràdio Nacional a Barcelona hi havia, en acabar la dècada dels anys 1950, Carmen-Luisa Ruiz de Villalobos, Mari Cruz Hernández, María del Pilar Comín, filla d'una família carlina i germana d'Alfons Carles Comín, intel·lectual i polític antifranquista.³⁶ I de manera intermitent o sols com a guionista, María del Carmen García Lecha, l'adaptadora del serial *División 250*, inspirat en una novel·la sobre la División Azul del policia, escriptor i quiosquer Tomás Salvador (regentava el quiosc que *La Hoja del Lunes* tenia a la confluència entre la plaça de Catalunya i el carrer de Pelai).³⁷ La presència més visible va ser, sens dubte, la incorporació de veus noves als micròfons. Els cursos organitzats per les mateixes emissores obriren l'accés a les plantilles controlades políticament a locutores i actrius, una distinció que el règim heretà de les ràdios anteriors a la Guerra amb la voluntat normativa d'establir diferents «estatuts professionals, contractes i funcions» professionals.³⁸ No és difícil avaluar qualitativament la participació que aquestes locutores i actrius tingueren en la consolidació de Ràdio Barcelona, Radio España, Ràdio Nacional a Barcelona o Ràdio Joventut a Esplugues i Sant Just Desvern. Sí que és difícil, en canvi, establir el volum quantitatiu de la seva feina. Si resseguim el llistat dels premis que Ràdio Barcelona començà a atorgar els anys 1952-1953 i que un any més tard, el 1954, es transformaren en els prestigiosos premis Ondas, les dones premiades en les

36 Xavier FOZ, *Sense embuts. Confessions d'un periodista*, Barcelona, Planeta, p. 163.

37 BALSEBRE, *op. cit.*, p. 42. Vegeu també Xavier Foz, *Sense embuts*, p. 163.

38 BALSEBRE, *op. cit.*, p. 74. Vegeu també Sílvia ESPINOSA, «Cuando María Cinta Balagué», p. 73 i 156-157.

categories de «nacional i local» en els anys 1954-1960 varen ser vint-i-sis i, a excepció de tan sols una, totes en els apartats de locutores i actrius (en un inventari més ampli i variat que el de les dones, els premiats varen ser noranta-un).³⁹ Tot i el seu caràcter indicatiu, aquesta xifra sols és aproximada, ja que la supera àmpliament el nombre que resulta dels testimonis i llibres de memòries de la gent de ràdio d'aquells mateixos anys.

En efecte, locutores com Esther Jaumot —la primera veu de Ràdio Nacional a Barcelona i, per tant, la Maria Sabater d'aquesta emissora—, María Dolores Tejedó o Maria Matilde Almendros varen ser les que, junt amb moltes altres i amb una cronologia diferenciada, acompliren la tasca quotidiana de presentar la programació. Però el més xocant avui és que l'exercici del control polític radiofònic que el règim atorgà a la Falange també obrí la ràdio a les dones de la Sección Femenina de la Falange, que es transformaren en dipositàries a la ràdio del sistema de valors i de l'adhesió ideològica i militant a la «mujer nueva», un concepte entreteixit amb el de l'«Estado Nuevo» totalitari.⁴⁰ En compliment de la vigilància exercida pels serveis de premsa, propaganda i ràdio del Movimiento, a les dones que duïen camisa blava se'ls van encarregar programes específics i també l'actualització dels consultoris femenins radiats abans de la Guerra. I, inspirant-se en el de Montserrat Fortuny, es creà el que tingué la història més dilatada de tota la ràdio catalana, el que patrocinaren els labora-

39 http://www.premiosondas.com/premios_ondas_historia.php. Vegeu també Juan MUNSÓ CABÚS, *Cuarenta años de radio: 1940-1980*, Barcelona, Picazo, 1980, p. 313-319.

40 Entre molts d'altres, vegeu Julián CASANOVA, «Vencedores y vencidos: represión y exilio en les guerras civiles europeas», a Ara TORRALBA Y GIL, *op. cit.*, p. 23-33; Pilar DOMÍNGUEZ PRATS, *Voces del exilio. Las mujeres españolas en México, 1939-1950*, Madrid, Dirección General de la Mujer, 1994; Genèvieve DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999; Enrique TAPIA JIMÉNEZ, *El ojo del exilio*, Lleida, Milenio, 2004.

toris de cosmètics Elena Francis.⁴¹ En efecte, la falangista Àngela Castells, que havia estat responsable que la Sección Femenina de la Falange tingués un programa a Ràdio Barcelona (amb el temps, aquests programes desaparegueren i el 1952 sols Radio Zamora i Radio Salamanca, ambdues de la SER, els mantenien), el 1948 va ser la primera guionista d'aquest consultori.⁴² Durant els catorze anys que s'emeté, el programa canvià d'emissora: va emigrar des de Ràdio Barcelona a Radio Peninsular i Radio Intercontinental i la redacció de les cartes radiades també canvià i va anar a parar des del 1966 a la ploma de Joan Soto Viñolo.⁴³ Als micròfons se succeïren com a «amigues conselleres» de les oients les veus de locutores tan conegudes llavors com Maria Garriga, Rosario Caballé i, ja a Radio Nacional, Maruja Fernández (María Fernández del Pozo), la locutora cubana que havia arribat a Barcelona amb la companyia d'Antonio Machín.⁴⁴ Menys coneguda és l'altra cara de la moneda: les respostes reals, les que no varen ser radiades, varen ser pacientment escrites per la filòloga Pietat Estany Bou, qui, asseguda davant de la seva màquina d'escriure, donava plàcida i conservadora satisfacció a les nombroses missives que els laboratoris varen rebre fins a la desaparició del programa.⁴⁵

Com ja se sap, les emissores de ràdio mantingueren una mena de cursa radiofònica per aconseguir el programa de més èxit i audiència,

41 Sergio BLANCO FAJARDO, «Los consultorios sentimentales de radio durante el primer franquismo. A propósito del programa "Hablando con la esfinge" 1946-1956», *Arenal* (Universidad de Granada), vol. 23, núm. 1, p. 59-83.

42 BALSEBRE, *op. cit.*, p. 34. Vegeu també «La Radio en España» a <http://ares.cnice.mec.es/mcs/web/secciones.php?seccion=1&PHPSESSID=bod78805931f77c317d601e185e3d4e5>.

43 Juan SOTO VIÑOLO, *Los años cincuenta: una historia sentimental de cuando España era diferente*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2009.

44 Gérard IMBERT, *Elena Francis, un consultorio para la transición*, p. 92 i seg. Vegeu també MUNSÓ CABÚS, *op. cit.*, p. 176 i seg.; i Xavier FOZ, *Sense embuts*, p. 108 i seg.

45 Pietat ESTANY BOU, *Estimades amigues: el darrer escrit d'una doña Elena Francis silenciosa i silenciada*, Barcelona, RBA i Dèria, 2008.

ja que d'aquesta darrera depenia el suport de les firmes anunciadores més potents. Als consultoris femenins se sumaren els programes de radioteatre i els serials.⁴⁶ Però potser varen ser els quadres escènics de radioteatre els que més veus de dona aportaren a la nòmina que aquí es tracta de construir. I, en efecte, totes tres emissores —Ràdio Barcelona, Radio España i Ràdio Nacional a Barcelona— emeteren setmanalment programes de teatre radiofònic. Aquests programes es radiaren en castellà fins que el 1945 Ràdio Barcelona va transmetre, coincidint amb el centenari del naixement de Verdaguer i des dels estudis del carrer de Casp, un radiodrama en català basat en el *Canigó* de mossèn Cinto i en el qual col·laborà l'Orfeó Català, que va ser presentat anònimament.⁴⁷ A partir de llavors, Ràdio Barcelona programà una obra teatral en català cada mes.⁴⁸

Per satisfer l'emissió d'aquests programes teatrals, Ràdio Barcelona i la resta d'emissores formaren quadres escènics reconeguts encarregats de protagonitzar-los.⁴⁹ El primer va ser el que creà Ràdio Barcelona el 1941 per seguir les petjades del que ja existia a Radio Madrid; a continuació o gairebé al mateix temps, vingué el Teatro de Arte Radiofónico de Radio España, i el 1949-1950, el Teatro Invisible de Radio Nacional de Barcelona. Tots tres van ser presentats i han estat sovint citats amb la simple referència als noms dels actors que els dirigien i en el mateix ordre en què han estat anomenades aquí les respectives emissores: Ricardo Palmerola i Isidre Solà, Juan Luis Suari i, finalment, Juan

46 Són moltes les referències bibliogràfiques sobre la globalització temàtica en la programació radiofònica dels anys 1940-1950. Aquesta ha tingut en compte un llibre de format petitíssim, de l'anomenada *Enciclopedia Pulga*, escrit per un home de ràdio que va ser cap de Programes a Radio Nacional a Barcelona després de la seva creació el 1949: Juan VIÑAS BONA, *La radio por dentro*, Barcelona, [Gassó y Hermanos] [s.a.].

47 MUNSÓ CABÚS, *op. cit.*, p. 123-124.

48 *Ibíd.*

49 MUNSÓ CABÚS, *op. cit.*, p. 130-207; BALSEBRE, *op. cit.*, p. 237 i seg.

Manuel Soriano.⁵⁰ Sovint menys emfasitzades que els actors esmentats, en els quadres també hi hagueren actrius radiofòniques que, com Encarna Sánchez, Carmen Lombarte i María Victoria Durán, contribuïren, junt amb un llarguíssim etcètera, a consolidar aquestes escenificacions. I, a l'igual dels seus companys, també les seves veus que tingueren èxit en el doblatge de pel·lícules pluriempleats.

Cal explicar, però, la rapidesa amb què es crearen les nòmimes radiofòniques dels anys de la postguerra i, sobretot, com es professionalitzaren les dones que varen donar les seves veus a les obres de teatre i als serials radiofònics. No disposem de biografies detallades i en la majoria dels casos les dades no són completes. Ja hem fet referència als cursets que organitzaven les emissores per proporcionar els coneixements bàsics als que en molts casos serien professionals del micròfon.⁵¹ Pel que fa a la resta, la promoció va ser desigual, sovint tenia origen en el teatre i de vegades s'originà en la mateixa ràdio. En uns casos, com el de Maria Victòria Durán les actrius radiofòniques havien fet abans les Amèriques; en altres, com el de Carmen Lombarte, venien dels grups de teatre, que havien aconseguit treballar després de la disgregació de la tradició teatral catalana a la fi de la Guerra Civil; i, per acabar, en d'altres, havien començat la seva carrera en insignes companyies de teatre català, com ara la locutora i actriu Carme Martínez-Illescas coneguda com Carmen Illescas, àvia d'una saga familiar d'actrius que tenia rere seu una dilatada carrera iniciada a principis del segle xx al teatre Eldorado, que havia format part de les companyies de Maria Tubau i de Maria Palou i que, pel que sembla, també havia treballat en la d'Enric Borràs.⁵²

50 Ibidem.

51 Entre d'altres i malgrat que fa referència a Radio Madrid, vegeu el testimoni de Juana GINZO i Luis RODRÍGUEZ OLIVARES, *Mis días de radio*, p. 13 i seg.

52 Vegeu les dades biogràfiques de totes elles a MUNSÓ CABÚS, *op. cit.*, i BALSEBRE, *op. cit.* Pel que fa a Illescas, vegeu també Manuel GÓMEZ GARCÍA, *Diccionario Akal de teatro*, Madrid, Akal, 2007, p. 420, i SÍLVIA ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 53-59. Vegeu també

En efecte, la destrucció de xarxes culturals civils i polítiques no impedí que la vitalitat i l'amplitud del que havien estat abans de la Guerra Civil deixés empremta i que les empremtes de les que eren compatibles amb el nou règim afavorissin la formació d'actrius *amateurs* i, després, la incorporació d'un cert nombre d'elles als quadres del radioteatre de la postguerra. Un dels casos que millor exemplifica aquestes trajectòries potser va ser el de Maria Matilde Almendros: qui va rebre lloances periodístiques per ser «una de las más sensibles, dúctiles y admirables actrices catalanas» i una «locutora de primera fila», havia començat la seva carrera quan encara era adolescent i gairebé alhora al teatre i a la ràdio, àmbits als quals va dedicar-se tota la vida. Era de família obrera i mentre treballava en grups teatrals d'associacions civils manresanes va ser locutora a Ràdio Manresa. El 1943, amb vint i pocs anys, ja treballava a Ràdio Barcelona i, mentrestant, era també a la companyia de teatre de Mario Cabré, el conegut poeta, actor i torero.⁵³ Després, en una data incerta, sembla que Maria Matilde Almendros formà companyia pròpia i, ja a prop del 1950, s'incorporà a Ràdio Nacional a Barcelona, on va romandre fins a la seva obligada i mai ben acceptada jubilació. Mai no s'incorporà, però, al quadre escènic d'aquesta emissora (pel que sembla, per desavinences amb el responsable del Teatre Invisible).⁵⁴

J. ARIAS CARDONA, *Guía de las emisoras de radio de toda España*, [n.ll.], Tipografía de Juan Gustems, [1934]; i *10 años de Radio-Teatro. Album del Cuadro Escénico de EAJ-1 Radio Barcelona*, Barcelona, 1951. Vull agrair a Armand Balsebre l'extraordinària generositat amb què ha respost a les meves preguntes sobre el tema i que hagi posat a la meva disposició material com ara les dues darreres fonts secundàries que acabo de citar.

53 Sara MASÓ, «Comedia americana para el Paralelo. Maria Matilde Almendros entra en el equipo de Tres Boleros», *La Vanguardia*, 8-1-1983, p. 49.

54 A. M. T., «Terminación del ciclo teatral de verano con la representación de El Hostal de la Gloria de Sagarra», *La Vanguardia*, 7-9-1971, p. 41. Vegeu també «El Gran Galeoto en representación radiada», *La Vanguardia*, 13-11-1943, p. 8. El 1963 deia de la seva actuació el prestigiós crític i periodista Antonio Martínez Tomás: «està sencillamente extra-

Les dones van contribuir de manera notòria, en efecte, com a protagonistes de la ràdio. Però aquesta notorietat no els va obrir el camí a llocs de responsabilitat radiofònica. En els testimonis de l'època no hi ha senyals de menysteniment, però el cert és que la seva feina no recuperà l'autonomia professional i cultural que se'ls havia reconegut abans de la Guerra Civil espanyola. Maria Matilde Al-mendros va reconèixer en les darreres etapes de la seva vida (va morir el 1995) que havia estat «complicat» que una dona capitanegés i encara més que «dirigís un programa de gran abast», i amb contundència reblà que «era molt difícil que una dona fes un programa sencer. No se'ls acudia, als directius».⁵⁵ L'encert del testimoni reproduït és total: les dones havien incrementat la seva presència a les ones radiofòniques d'aquells anys, però no havien aconseguit el reconeixement de la capacitat que, com a editores dels seus propis programes, havien tingut les locutores i periodistes radiofòniques dels anys vint, i no la recuperaren fins molts anys després i de manera lenta i progressiva, fins als canvis que l'anomenada Llei Fraga del 1966 va permetre en l'estructura de les tasques informatives de les diferents emissores.

Entendre les conseqüències d'aquestes presències exigeix assenyalat que la distinció entre locutores, editores i periodistes radiofòniques no ha de ser entesa com una mera successió cronològica en la invenció de les professions radiofòniques femenines. Quan Sílvia Espinosa assenyalava el caràcter primerenc que tingueren les primeres editores de programes a la dècada dels anys 1920, es referia a la seva capacitat d'escriure el que elles mateixes havien dissenyat i de llegir-ho posteriorment.⁵⁶ Després de la Guerra, la ràdio distingí en-

ordinària, según es su costumbre» («Esquina peligrosa de J. B. Priestley», *La Vanguardia*, 16-7-1963, p. 50). Per acabar, vegeu Xavier Foz, *Sense embuts*.

⁵⁵ La citació és d'una entrevista reproduïda a Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 158.

⁵⁶ Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 45-52 i 63, que corresponen als apartats dedicats a Maria del Carme Nicolau i Rosalia Rovira, respectivament.

tre l'una i l'altra funcions, la d'escriure i la de llegir, i a les dones els va correspondre, per regla general i com ja hem vist, la de llegir. La d'escriure estava fortament censurada amb caràcter previ i, a més, estava sotmesa a l'autoritat dels companys que actuaven com a caps de redacció, primer, i com a caps de serveis informatius després. I aquesta funció d'escriure o la d'editar els seus programes no se'ls van reconèixer de nou, a les dones, fins als anys posteriors a l'anomenada Llei Fraga i, sobretot, fins que l'any 1977, en plena transició democràtica, per tant, no es va reconèixer la llibertat d'informar de les diferents emissores.⁵⁷

En efecte, des dels inicis de la ràdio catalana hi hagué dones que tingueren a les seves mans l'edició dels seus programes i que es varen fer creditores, per tant, d'un periodisme actiu. A Ràdio Barcelona destacà Maria del Carme Nicolau i Massó, escriptora i directora, durant la Guerra Civil, de la revista *La Dona Catalana*; editora, junt amb Aurora Bertrana, de la col·lecció «La Novel·la Femenina»; i periodista que durant la República va escriure íntegrament *La palabra* i *Radiofemina*, dos programes de ràdio dedicats a les dones.⁵⁸ Represaliada durant el franquisme per les seves arrelades conviccions polítiques (era d'Estat Català), Maria del Carme Nicolau treballà, no obstant això, a Ràdio Barcelona fins que es jubilà. Com ja s'ha dit, Maria del Carme Nicolau establí la seva pròpia metodologia: «Cercava la notícia, l'elaborava i l'emetia per antena».⁵⁹ A Ràdio Associació de Catalunya, la primera RAC, hi destacà Rosalia Rovira, la primera veu que sortí a antena des d'aquesta emissora i una dona

57 El millor tractament de la distinció entre locutora i periodista radiofònica és, sens dubte, la d'Elvira Altés a «Periodistes radiofòniques: de la República a la Transició. Entrevista a la periodista Anna Comas», *Arenal*, vol. 21, núm. 1, 2016, p. 195-216, esp. p. 198-203.

58 Diccionari biogràfic de dones, Barcelona, Associació Institut Joan Lluís Vives, disponible en línia a https://ca.wikipedia.org/wiki/Maria_del_Carme_Nicolau_Mass%C3%B3, consultat el març del 2016. Vegeu també Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 45-52.

59 Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 48.

catalanista que havia estudiat teatre i que també va investigar i editar els seus propis programes, en especial el matinal de l'emissora, l'emissió dedicada a la dona i el diari femení. Tal com s'assenyalà molts anys després en ocasió de l'homenatge que se li va retre el 1976, «lo mismo era capaz de presentar programas, de cuidar de emisiones infantiles, de transmitir noticias, que de ofrecer emisiones cara al público». ⁶⁰ La veu de Rosalia Rovira emmudí als micròfons el 26 de gener de 1939, quan les tropes de Franco varen ocupar l'emissora de les Rambles i amb les armes a la mà l'obligaren a anunciar que en aquells moments la que emetia era «Radio Nacional de Cataluña», i no pas Ràdio Associació de Catalunya. ⁶¹ Va estar uns mesos a la presó i va ser vedada després a tots els micròfons i escenaris de Catalunya. Va morir gairebé cega a conseqüència de les hores treballades amb l'agulla a la mà. Per la seva banda, Maria del Carme Nicolau s'havia retirat dels micròfons el 1938 per motius personals i el 1939 marxà a l'exili. Tornà el 1947 i treballà en diversos departaments administratius de Ràdio Barcelona. També va escriure petites narracions i el 1952 obtingué un d'aquells primers premis Ondas que sols es varen atorgar a narracions radiofòniques. ⁶² No tornà mai més als micròfons.

Ja hem vist que a la redacció de Ràdio Nacional a Barcelona les dones periodistes no eren gaire nombroses en acabar la dècada del 1950, i continuaven igual deu anys després, segons les memòries professionals de Xavier Foz, un periodista que arribà a ser cap dels ser-

60 Josep M. LLADÓ, «Rosalia Rovira, una locutora», *Tele-eXpres*, 9-12-1976, p. 19.

61 Lola MOLINERO, «Los 60 años de Ràdio Associació de Catalunya», *La Vanguardia*, 22-5-1985, p. 3, i Josep M. LLADÓ, «Rosalia Rovira, una locutora». Vegeu també Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 63-75; Teodor GARRIGA, *La meua vida i Ràdio Associació de Catalunya*, p. 54 i 65-66. I, per acabar, el testimoni dels germans Sumalla Suñer, nebots nets de Rosalia Rovira, Barcelona, 2015.

62 Sílvia ESPINOSA, *Dones de ràdio*, p. 45 i seg.

veis informatius i director d'aquella mateixa emissora.⁶³ Tot i això, la comparació amb l'estatus assolit per les dones en la premsa palesa que la manca de reconeixement no va ser específic dels mitjans radiofònics: durant la dècada del 1970 i segons l'anuari de l'Associació de la Premsa de Barcelona, hi havia un total de tretze dones sòcies i sols una havia tingut un càrrec a la Junta Directiva, com a ponent de Cultura i d'Obres Assistencials (l'any anterior els homes havien estat 268 i les dones igualment 13).⁶⁴ La panoràmica del periodisme actiu no començà a canviar fins al final dels anys 1980, quan la professió es rejoení de manera visible, però sols es feminitzà limitadament quan augmentaren els professionals de la ràdio. Del total de periodistes col·legiats, el 78% eren homes i el 32% eren dones; el 48% treballaven en diaris, l'11% en revistes, el 17% en ràdio, el 13% en televisió i l'11% en oficines de premsa. Cal suposar que d'aquest 17% corresponent a la ràdio, una part eren dones, però perquè la nòmina sigui real cal continuar la recerca sobre les seves funcions i responsabilitats.⁶⁵

Canvi o continuïtat: les baules d'una cadena

La societat catalana no era a les darreries de la dècada del 1950 com la del 1939: havia superat la postguerra immediata; havia sobrepassat els anys de la profunda crisi política, econòmica i social, catalitzada per la manca de recursos, per la destrucció de les infraestructures i per la incapacitat de recuperar els nivells econòmics de la preguerra; i, per acabar, cercava una normalitat cultural per a la qual el règim fran-

63 Xavier FOZ, *op. cit.*, p. 163.

64 ASOCIACIÓN DE LA PRENSA, *Memoria Año 1970*, Barcelona, 1971, p. 97-98.

65 Josep Maria HUERTAS CLAVERIA i Carles GELI, «La condició periodística a Catalunya», *Annals del Periodisme Català*, núm. 13, setembre 1987-febrer 1988, p. 15-19.

quista era el principal obstacle.⁶⁶ Com és obvi, tampoc no eren iguals els mitjans de comunicació i, en especial, les ràdios de Barcelona. Diferien de les dels primers anys 1940 en la programació, en el capital humà i fins i tot en els estils radiofònics. L'estil casernari de la política i la força dels controls que la Falange va imposar als mitjans de comunicació i en especial a la ràdio, havien quedat enrere amb la superació de l'autarquia i de l'escassetat de productes de primer necessitat, amb la recuperació de la vida urbana i els serveis, amb l'estabilització econòmica i l'arribada de divises, i amb la voluntat de liberalitzar la política econòmica. No obstant això, els canvis en el sistema polític autoritari i en els seus arranjaments col·lectius sols manifestaven o anticipaven els senyals de les reformes radiofòniques de la dècada dels seixanta, no pas la superació dels trets definitoris del franquisme i de la seva imposició damunt la cultura. En efecte, no havien cessat ni la censura, ni les prohibicions respecte a la llengua, ni tampoc, en darrer terme, les persecucions dels opositors al règim, ni la imposició d'una cultura no democràtica. Va caldre esperar fins a la mort del general Franco.

I com afectaren aquests canvis les relacions entre les dones i les ràdios barcelonines? És evident que el pes de les dones de les classes populars en les audiències radiofòniques manifestava senyals de canvi en aquella realitat que apuntava vers la globalitat i que ja hem analitzat abans. Els lligams amb els àmbits domèstics tampoc no havien desaparegut, però s'havien relativitzat, sobretot en el cas de les dones joves, gràcies a l'increment del pas de les noies per les institucions educatives de tipus mitjà, a la lenta recuperació de la taxa

66 Vegeu com a aproximació global el primer volum de J. CLAVERA, J. M. ESTEBAN, M. A. MONÉS, A. MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA, *Capitalismo español. De la autarquía a la estabilización (1939-1959)*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1973. Vegeu també Carme MOLINERO i Pere YSÀS, «Patria, justicia y pan». *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1951*, Barcelona, La Magrana, 1985.

d'activitat femenina, a la consolidació definitiva de les professions femenines i, en darrer terme, al relatiu esquerdament de la corporativització legal que s'havia imposat a la família durant les primeres dècades del franquisme. La competència de la televisió també va cooperar i, com és evident, les dones ja no demanaven a la ràdio el mateix que les havia ajudat a fer suportable la *facistització* del model franquista de *mujer nueva*. Tampoc no esperaven el mateix de la ràdio que havia estat la seva companya inseparable a l'exili «domèstic» del primer franquisme.⁶⁷ I, de fet, el pas de la dècada del 1950 a la del 1960 també va caracteritzar-se pels canvis legals que arrencaren de la reforma del Codi civil del 1958 i culminaren amb l'aprovació de la *Ley de derechos políticos, laborales y profesionales de las mujeres* del 1961, redactada i defensada a les Corts per la Sección Femenina.

La ràdio continuava gravitant sobre un model cultural pobre, de retransmissions esportives, concursos radiofònics, discos sol·licitats, serials i radioteatre, i la seva programació gravitava damunt els equips de locutors i actrius que s'havien format a la dècada anterior. Per això potser foren les mudances esmentades més amunt les úniques d'aquells anys. D'altra banda, pel que fa a les tasques de les dones a prop dels micròfons, els canvis varen ésser certament menors i, en tot cas, es registraren a la redacció de Ràdio Nacional a Barcelona, que va haver de fer front a la preparació de la informació local o regional i, en general, als canvis informatius de l'època. Pel que fa a la resta, les tasques de micròfon i dels quadres escènics, la tònica va ser la de la continuïtat. Encara no hi havia hagut un recanvi generacional i persistia el «model radiofònic d'entreteniment i d'oci», transformat, segons Armand Balsebre, en el de la «ràdio espectacle», consolidada després del 1953 amb l'entrada de les multinacionals

67 Cristina BORDERÍAS, «Evolució econòmica i condicions de vida i treball», a *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*, Barcelona, Crítica, 1990. Vegeu també Rosa CAPEL, *Mujer y trabajo en el siglo XX*, Madrid, Arco Libros, 1999.

publicitàries americanes.⁶⁸ En resum, les locutores i les actrius radiofòniques van ajudar a consolidar un model cultural de comunicació de masses; van afermar una professió femenina sota l'ull censor del franquisme i van obrir a l'ofici periodístic de la ràdio el camí vers definicions culturals posteriors. Foren les baules d'una cadena i les protagonistes d'uns canvis culturals que el conjunt social consolidà després de la Transició.

68 BALSEBRE, *op. cit.*, p. 223 i conversa personal amb l'autora el 27-3-2017.



Copyright © 2017. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació n'haurà de reconèixer els autors, citats a la referència que apareix a l'inici del document.